

ऋग्वेदस्य सन्दर्भे सोमस्य अधिभूतरूपकचिन्तनम्

श्री कौशिक राय

गवेषक, सहकारी अध्यापक, संस्कृत विभाग

चन्डीदास महाविद्यालय, वीरभूम, पश्चिमवङ्ग

सारांशः

वैदिकऋषिणां आत्मचिन्तनं त्रिषु बिन्दुषु अवगन्तुं शक्यते। प्रथमं - भौतिकस्तरात् उपरि उत्थाय आध्यात्मिकस्तरं प्राप्तुं स्थूलतः सूक्ष्मपर्यन्तं गन्तुं प्रयत्नः। एकं विश्वजनीनसत्यं, एकं शाश्वतं शक्तिं, अन्यः च अस्य विशालस्य जगतः मूलं एकमेव सर्वव्यापी बलं च अन्वेष्टुं वैदिकऋषयः प्रयतन्ते इव दृश्यन्ते। वैदिकसंहितातः उपनिषदपर्यन्तं तस्य आविष्कारस्य प्रमाणीकरणानि व्यञ्जनानि प्राप्नुमः। वैदिकऋषिवचने - "सोमं पिबन्तः अमरः अभवाम्, दिव्यं प्रकाशं प्राप्तवन्तः, दिव्यानि तत्त्वानि अवगच्छामः" इति। पीतं सोमं किम्? सोमः दिव्यानन्दस्य अमृतम्। तस्य अमृतस्य पिबनेन अमरः भवति नरः। अथ दिव्यं ज्योतिं पश्यति। दिव्यप्रकाशात् सत्यं ज्ञानं प्राप्यते। सोमः वेदानाम् अत्यन्तं गूढं माधुर्यपूर्णं च प्रहेलिका अस्ति। आनन्दस्य आनन्दस्य च अमृतम् इति कथ्यते - आनन्दस्य मधु - मद्यं। महतीं सृजनशीलतां गहनं रहस्यमयदृष्टिञ्च प्रेरयति। जिह्वां गीतं प्रति चालयति। तथा वैदिकदृष्टारः सोमप्रेरितानां गूढश्लोकनिर्गमने एतावन्तः सृजनात्मकाः प्रचुराः च अभवन् सोमः मानवस्य आयुः दीर्घं करोति इति अपि कथ्यते। अमृतस्य अमृतम् अस्ति - शाश्वतयौवनस्य कथानकस्रोतः। सोमस्य अग्निविस्फोटाः युद्धक्षेत्रेषु योद्धानां अविश्वसनीयं साहसं वीरतां च ददति। ते सर्वे मृत्युभयं, दुःखं च हरन्ति। अतः सोमस्य अस्मिन् एकीकृतरूपेण तस्य अवधारणा उत्पत्तिं तस्य समग्रसन्दर्भस्य च समीक्षां कर्तुं ऋग्वेदपाठपरिक्रमे एषः शिर्षकः विषयः आलोचितः।

कूटशब्दाः वैदिक सोम, पवमान, सोमस्य उत्पत्ति, मूल स्वरूप, आध्यात्मिक चिन्तनम्

प्रस्तावनाः

वैदिकदेवतानां स्वरूपविमर्शात् प्रत्येकस्य देवस्य रूपान्तरणं भवति इति ज्ञायते। अस्याः अवधारणायाः तादात्म्यं प्राचीनवेदव्याख्यतया साकाचार्येण यथा वेदानां व्याख्यानं कृतम्, तत्र स्पष्टं भवति। सायनाचार्यः वेदव्याख्ये देवतायाः पारमार्थिकरूपस्य विषये अपि कथयति।¹ प्रकृतेः अङ्गे मनुष्यस्य प्रादुर्भावः। प्रकृतिः जनान् प्रभावितं करिष्यति इति सत्यम्। आदिमपुरुषस्य धार्मिकचेतनायाः प्रथमप्रकाशनस्य स्वरूपे केन्द्रीकृत्य बहवः जनाः एतादृशीः टिप्पण्याः कुर्वन्ति।² अस्याः अवधारणायाः आधारेण वैदिकधर्मस्य प्रचलिता व्याख्या प्रकृतिवादः अस्ति—एषा व्याख्या यस्याः व्याख्या अनेके वैदिकविद्वांसः विशेषतः यूरोपीयवैदिकविद्वांसः बोधितवन्तः। अस्याः व्याख्यायाः तात्पर्यम् अस्ति यत् वैदिकदेवताः मूलतः प्रकृतिविशेषरूपाः एव न सन्ति। किन्तु एषा प्रकृतिवादी व्याख्या वेदानां सम्पूर्णव्याख्यारूपेण न स्वीक्रियते। वैदिकधर्मः आदिमधर्मः इति कदापि वक्तुं न शक्यते। वैदिकसूक्तानां समीक्षायां ज्ञायते यत् वैदिकऋषिः केवलं प्रकृतेः महिमामण्डने एव न स्थगितवान्, अपितु ऋषिमनसः। प्रकृतेः तत् अवगन्तुं सामर्थ्यस्य स्रोतः प्रति प्रतीक्षां करोति स्म। यदि तादृशं मतं न स्यात् तर्हि वैदिकदेवस्वरूपविमर्शे प्रकृत्यात्मकव्याख्यानमात्रं दातुं शक्यते स्म।

वैदिकऋषिणां कृते ईश्वरः नित्यं वर्तते। यथा ऋषिः देवस्य बाह्यरूपं दृष्टवान्, ध्यानचिन्तनद्वारा, सः इह लोके अन्तःरूपस्य साक्षी भवितुम् इच्छति स्म। देवता मुनिप्रार्थने यज्ञस्थाने वर्तते मृतोऽपि सः भगवतः हिताय देवदेवीविकाराय च जगति

¹ वेदमीमांशा - पृ.-16

² Muir. J., Origin and Growth of Religion, p. 258

आगतः। अतः मुनिस्य ईश्वरदृष्टिः सीमितं नास्ति तथा च सर्वत्र ईश्वरस्य उपस्थितिः अतः केवलं काल्पनिकता एव नास्ति। अस्मिन् दृष्ट्या देवता आध्यात्मिकरूपेण निवसति इति न विचित्रं, रिबिः अस्मिन् आध्यात्मिकरूपेण दिव्यतां आविष्करोति इति अपि स्वाभाविकम्।

वैदिकदेवता भवन्ति सोमस्यापि विभूतिरूपेण रूपान्तरणं भवति। पूर्वाध्याये सोमसामान्यपरिचरविमर्शप्रसङ्गे यद्यपि सोमस्य पारमार्थिकरूपस्य किञ्चित् परिचयः दत्तः तथापि अस्मिन् अध्याये संहितायां सा पारमार्थिकदृष्टिः कुत्र प्रतीयते इति चर्चा प्रवर्तयिष्यामः। सर्वेषां पारमार्थिकदृष्टीनां सोमः औषधस्वरूपम्। यत् सोमस्य कृते विरुधः तथा वल्लरी इति शब्दद्वयं प्रयुक्तम्।³ सोमः ओषधिविशेष इति वक्तुं शक्यते। सोमव्यतिरिक्तौषधानि च ऋग्वेदे उल्लिखितानि सन्ति। औषधस्थानानि शतानि सन्ति इति उच्यते। सोमावती, अश्ववती, उदोजस्, उजयन्ती इत्यादयः शब्दाः भिन्न-भिन्न-औषधानां प्रतीकाः सन्ति। औषधानि बृहस्पतिना उत्पाद्यन्ते, औषधस्य मातृभावना इशकृतिः अस्ति।⁴ अथर्ववेदे सोमं “पयः ओषधिनाम्” इति अलोच्यते।⁵ ऋग्वेदे सोमस्य कृते ‘रसी’ इति शब्दः प्रयुक्तः।⁶ यस्मात् सोमः सामान्यतया औषधीयः तथा सोमरसबचकः इति स्पष्टतया ज्ञायते। अस्य सोमस्य कृते प्रयुक्ताः परिभाषाः यथा अन्धसोमः, इन्दुः इत्यादयः ‘अन्धाः’ सोमः, इन्दुः च अन्तर्भवन्ति यतः शब्दः युग्मलतां निर्दिशति।

सोम इन्दु च शब्दद्वयं एकवचने अपि च बहुवचने प्रयुक्तौ। तथा च ऋक्संहितायां ‘सोम’ ‘इन्दु’ च एतयोः शब्दयोः बह्व्ययः प्रयोगः अस्ति। एतान् सोमपरिभाषाभ्यां विहाय एतौ शब्दौ अधिकौ प्रयुक्तौ। अस्य सोमस्य प्रयोजनाय प्रयुक्ताः अन्याः बहवः परिभाषाः ऋक्संहितायां प्राप्यन्ते।

सोमसिन्दुशब्दवत् ऋग्वेदेऽपि हरिशब्दस्य प्रयोगः। अस्मिन् सन्दर्भे एकः मन्त्रः उद्धृतः भवेत् –

“आ तु षिञ्च हरिमीं द्रोपन्थे—” (ऋ. १०/१०१/१०)।

हरिशब्दं व्याख्याय निरुक्तकरः कथयति – “हरिः सोमो हरितवर्णः अयमपि इतरो हरिरितस्मादेव”⁷ सोमः पुनः “हरिनाम्पते” (ऋ. ९/१०५/५) इति क्वचित्। ऋग्वेदे सोमस्य कृते प्रयुक्ताः ‘शुचिः’ ‘पितुः’ च शब्दाः अपि उल्लेखनीयाः सन्ति। न केवलमेते, तदतिरिक्तं संहितासु सोमस्य अन्ये विविधाः सन्दर्भाः सन्ति। एतेषु बहवः नामानि सोमस्य गुणरूपलक्षणसूचकाः इति मन्यन्ते। तथापि ऋषिभिः नानाविख्यातो सोमोऽयं सोमरूपानेन रमते स्म। आर्यजीवनशैल्याः चर्चायां सोमस्य पेयरूपेण स्थानं आसीत् इति ज्ञायते, परन्तु तस्य लक्षणं यज्ञव्यवस्थायां पेयस्य उपयोगः आसीत् इति। ‘पवमानः’ अथवा शुद्धः सोम इत्यर्थः – सोमस्य बलिदानेन शुद्धस्य अनन्तरं देवेभ्यः अर्पितं तस्य अवशेषाः च ऋषिभिः पिवन्ति स्म। अतः अयं सोमः सूरः इति मन्तव्यः, सोमस्य सूरस्य च भेदः पूर्वमेव चर्चा कृता अस्ति। यतो हि सोमः वैदिकप्रियः आसीत्, तस्मात् काले सोमः सस्तो आसीत् इति कल्पयितुं न कठिनम्, सर्वाणि प्रियवस्तूनि ऋषिभिः देवेभ्यः समर्पितानि आसन्, तस्मिन् दृष्टौ स्वाभाविकं यत् एषः दिव्यहर्षस्य स्रोतः सोमः मुख्यवस्तुरूपेण समावेशितः स्यात्, अत एव सोमः ऋक्संहिते “उत्तमं अय्यम्” (ऋ. ९/१२२/६) इति श्रेष्ठं वस्तु उच्यते।⁸

³ ऋग्वेद - 1.91.22, 3.57.3, 8.79.3(उद्भिद्) 9.114.2(विरुधां पति)

⁴ ऋग्वेद - 10.97

⁵ अथर्व - 3.5.1

⁶ संयन्ति रसिनो रसाः -ऋ. 9.113.5, तु रसवान् किलायम् - ऋ. 6.47.1

⁷ निरुक्त 4.3.19

⁸ देवेभ्य उत्तमं हविः - ऋ. 9.67.28

अधुना सोमवासरस्य उत्पत्तिः कुतः इति जानीमः? यदि वयं अस्य सोमस्य उत्पत्तिं जानीमः, यथा वयं मर्त्यस्य सोमस्य विषये ज्ञास्यामः, तथैव वयं दिव्यस्य सोमस्य मर्त्यरूपेण प्रादुर्भावस्य विषये अपि जानीमः। ऋक्संहितायां सोमस्य कृते अनेकाः शब्दाः प्रयुक्ताः सन्ति ये सोमस्य उत्पत्तिं वा उत्पत्तिं वा सूचयन्ति। यथा सोमो 'क्षैत' (ऋ. ९।१७।३) उच्यते, यस्योत्पत्तिः क्सीति मर्त्ये वा इति यावत्। तदतिरिक्तं 'गिरिष्ठ' (ऋ. ९।१८।१) पार्वतस्थः 'पार्वतवर्धा' (ऋ. ९।४६।१) इत्यर्थः।⁹ अथ यत् पर्वते वर्धते एतानि वचनानि अपि उल्लिखितानि। एते शब्दाः सामान्यतया सोमस्य उत्पत्तिविषये मन्यन्ते। एकस्मिन् स्थाने सोमस्य उत्पत्तिः मुज्वत्पर्वता इति उक्तम् – यथा- “सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभिदको जागृविर्मह्यमच्छान्-”¹⁰ अस्य श्लोकस्य व्याख्याने सायनाचार्यः “मुजवति पर्वते जातो मौजवतस्तस्य तत्र ह्युत्तमः सोमः जायते” - अर्थात् मौजवतिः मुजवतिपर्वतस्य निर्दिशति, यत्र उत्तमः सोमः जायते। निरुक्ते मुजवन् पर्वतरूपेण उल्लिखितः अस्ति। मुजवनपर्वतस्य व्याख्याने बहुजनाः वदन्ति यत् मुञ्जशब्दस्य अर्थः तृणः भाङ्गः वा इति। सोमस्य स्थितिः उत्पत्तिविषये च एकः ऋकः अस्मिन् सन्दर्भे उल्लिखितः – “पर्जन्यपिता महिषस्य पाणिनो, नाभा पृथिव्या गिरिषु क्षयं दधे” इति। (ऋ. ९।८२) इत्यर्थः “पर्जन्यः महासोमस्तस्य पर्णसोमस्य पिता भूमिकेन्द्रत्वेन पर्वते निवसति” इति।

एतेन ऋचा सोमस्य पल्लवः, पर्वतारोहिणः च जन्म इति सूचयति। अस्य पदस्य व्याख्याने सायनाचार्यः तं कालम् 'पतितावतः' इति आहूत यस्य अर्थः पतति इति। न तु सोमस्य पितपल्लव इति वक्तुं न असङ्गतम्। किमर्थं न “सोमस्य पर्णः” अर्थात् सोमस्य अक्षरं क्वचित् एवं स्पष्टतया उक्तम्। तथापि अस्मिन् अध्याये लतास्वभावविषये संहितावाक्यानां चर्चायां पश्चात् एषः बिन्दुः स्पष्टः भविष्यति। यथा सोमो 'पार्वतवृद्ध' उच्यते, तथा 'पर्जन्यवृद्ध' (ऋ. ९।११३।३) इत्यर्थः मेघपोषित इत्यर्थः। सोमः पर्वतः इति अवेष्टे उक्तः ‘हौमा’ यया सोमस्य सादृश्यं स्वीकृतम् — पर्वतस्थं वा पर्वतोत्पादकम् इति अपि उच्यते, ‘हौमा’ च मेघवृष्ट्या पोषितः इति अपि उक्तम् इति पश्यामः।

परन्तु ऋग्वेदेऽपि वयं सोमस्य उत्पत्तिसन्दर्भान् प्राप्नुमः यथा — “तत् सोमः परावती तत् अर्वावती सुम्बीरं। तत् सोमः सार्षणावती। तत् अर्जिके कृत्वसु तत् पन्त्यनम्। यो वा जनेरु पञ्चसु। (ऋ. ९।६५।२२) अर्थात् ये सोमाः दूरदेशेषु अथवा अत्यन्तं समीपस्थेषु देशेषु वा ये सोमाः शर्यनावताः निर्मिताः सन्ति। इति सरोवरनामिकायां, अर्जिदेशे वा कृतबादेशे वा सरस्वती इत्यादिषु नद्येषु वा पञ्चसु वा ये वा निर्मीयन्ते। एतेषु सर्वेषु स्थानेषु सोमः लब्धः, एतेभ्यः सर्वेभ्यः स्थानेभ्यः सोमः यज्ञार्थं निष्कासितः इति कल्पयितुं शक्यते। 'सुशोमा' नदी सोमस्य उत्पत्तिस्थानत्वेन ऋक्संहितायां उल्लिखिता अस्ति। अन्यत्र सोमः 'सिन्धुमातरः' इति उच्यते¹¹ अर्थात् सिन्धुः सोमस्य माता, यस्मात् सिन्धुनदी अपि सोमस्य उत्पत्तिः आसीत् इति ज्ञातुं शक्यते। जय सोम पर्वतप्रदेशेषु वा एतेषां सर्वेषां वचनस्य समीक्षायां जलपिण्डेषु वा नद्यः वा भारः उत्पन्नः आसीत्। दूरदेशे स्थितस्य सोमयज्ञस्य आवश्यकतायाः कृते याज्ञिकाः संग्रहं कुर्वन्ति स्म इति कल्पयितुं शक्यते। अनेके जनाः मन्यन्ते यत् एतत् संग्रहकर्म केषुचित् जातिषु प्रसिद्धम् आसीत्।¹² मर्त्यसोमस्य उत्पत्तिं प्रादुर्भावं च विहाय ऋक्संहितायां स्वर्गस्य सोमस्य मर्त्ये प्रतिष्ठित इति अपि उक्तम्। सोमस्य वरुणदेवेन मृतः | सूर्यं स्वर्गे सोमं च अद्रिणि।¹³ अमर्त्यः अस्मिन् सोमवासरे मर्त्यलोकं प्रविष्टवान् “अमर्त्यो मर्त्या अविवेश” – (ऋ. ८.४८.१२)। “दिवि ते नाभा परमो य आददे, पृथिव्यास्ते रुरुहुः सानवि क्षिपः। गोरधित्वच्यप्सु त्वा

⁹ श्रीपर्वते देवगीरौ गिरे देवसहे तथा। _दैवत संहिता

¹⁰ ऋग्वेद 10.34.01

¹¹ ऋ. 9.61.7

¹² Mcdonell & Keith, Vedic index, p. 474

¹³ दिवि सूर्यमधात् सोममद्रौ, ऋ 5.85.2

हस्तैर्दुर्दुर्हर्मनीषिणः¹⁴ इति अपि उल्लेखः भवितुं शक्नोति । अर्थात् "हे सोम, तव मुख्योत्पत्तिः स्वर्गाभ्यन्तरे विद्यते, श्रेष्ठं कल्पयित्वा तव रूपाणि भूप्रान्ते क्षिप्ताः । तत्र ते वृक्षरूपेण जाताः । शिलापीडनेन त्वां पण्डितैः जले सज्जीकृतम् । अयं सोमः नक्षत्रस्य उत्तरपश्चिमपक्षेषु शासकः अस्ति । स्वर्गविषये नाना आख्यानानि उद्भूताः । अस्य स्वर्गीयस्य सोमस्य मर्त्यजीवने उपस्थितेः विषये विविधाः आख्यानानि उद्भूताः सन्ति । ऋग्वेदे उल्लिखितः — सोमः स्वर्गात् श्येनेन सकुना वा सुपर्णेन वा निष्कासितः । अयं सोमः स्वर्गात् अपि च अद्रीतः पर्वतात् वा निष्कासितः इति निर्दिश्यते ।¹⁵

स्वर्गात् परात् सोमोऽयं निष्क्रान्तः इति क्वचित् । वेदे श्येनस्य सोमहारणस्य विस्तृतं वर्णनमपि अस्ति । लौहेन परिवृतं नगरम्, तस्मात् नगरात् श्येन् सोमम् आदाय गन्धर्वाः तस्य सोमस्य रक्षणार्थं प्रयुज्जते स्म ।¹⁶ गन्धर्वेषु 'कृशानु' नामकः गन्धर्वः एतत् ज्ञात्वा शेन् इत्यस्य उपरि आक्रमणं कृतवान् । अस्य आक्रमणस्य फलस्वरूपं सोमस्य एकं पत्रं पृथिव्यां पतितम्, एतत् पत्रं च ब्राह्मणग्रन्थेषु प्राप्यमाणायाः पलाशवृक्षस्य उत्पत्तिः कारणम् अस्ति । 'श्येनेन' इन्द्राय सोमं निष्कासितवती इति ऋक्संहितायां उल्लिखितम् अस्ति । सोमस्य चित्रपत्रे यथा पलाशवृक्षस्य उत्पत्तिः, तथैव 'पूतिकस्य' उत्पत्तिः अपि उक्तः अस्ति । ब्राह्मणग्रन्थेषु सोमस्याभावे अयं 'पूतिका' सोमप्रतिनिधित्वेन परिगण्यते स्म । श्येन् इत्येतदतिरिक्तं सोमहारणस्य अन्ये सन्दर्भाः अपि सन्ति । 'सूर्य दुहिता' यया जपितं – “पर्जन्य महिषवृद्धं महिषं तं सूर्यस्य दुहिता आभरत्” (ऋ. ११.३.३) इति अस्य प्रमाणम् । देवाः अपि पूजयन्ति इति संहितायां उक्तम् अस्ति ।

अस्मिन् सन्दर्भे सोमः तस्मिन् स्थाने आसीत् इति कल्पयितुं शक्यते यस्मात् देवाः तं सोमं स्वयमेव प्रविष्टुम् इच्छन्ति स्म । 'वक्' महानग्रीरूपं गृहीत्वा गन्धर्वेभ्यः सोममिदम् आनयत् । गायत्री त्रिष्टुप जगती इत्यादिना छन्दसोमहारणं कृतम् - एतानि आख्यानानि ब्राह्मणग्रन्थेषु कथितानि सन्ति । अतः नकेवलम् ऋक्संहितायां एकस्मिन् मण्डले एव परन्तु अन्येऽपि ग्रन्थेषु सोमस्य एतावता प्रशंसायाः कृते एकीकृतः यत् सोमस्य प्रधानतां परोक्षरूपेण वर्णयति । तदतिरिक्तं यजुसंहितायां सोम्याग्रस्य विस्तृतविमर्शः, अथर्ववेदे पूर्वोक्तत्रिकोणानां मध्ये सोमस्य लक्षणानाम् उल्लेखः च अस्य वैदिकसोमस्य विशिष्टरीत्या विस्तरेण विशेषेण च ज्ञायते ।

Bibliography

1. Bandyopadhyay, R. C. (1976). *RigVeda Samhita*. Calcutta: Haraf Prakashani.
2. Bandyopadhyay, R. C. (1976). *RigVeda Samhita Dwitiya Khanda*. Calcutta: Haraf Prakashani.
3. Bhattacharjee, S. S. (1983). *Samveda-Samhita --- Uttararchikah*. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.
4. Chaubey, B. B. (1970). *Treatment of nature in the Rgveda*. Delhi: Vedic Sahitya Sadan.
5. Dey, D. S. (Calcutta). *Indian Life in the Sukla Yajurveda*. 1985: Firma KLM Private Ltd.
6. Dharmadhikari, N. S. (1970). *Taittiriya Samhita with the padapatha and commentaries*. Poona: Vaidika Samsodhana Mandala.

¹⁴ ऋ. 9.79.4

¹⁵ आमथ नादन्यं परिश्येनो अद्रेः - ऋ. 1.96.3

¹⁶ ऋ. 4.27.2

7. Ghosha, R. C. (1985). *A Brief Survey Of Ancient Sanskrit Literature*. New Delhi: Classical Publishing Company.
8. Maxmuller, F. (1926). *A History of Ancient Sanskrit Literature*. New Delhi: Oxford and IBH publishing Co.
9. Mukhopadhyaya, B. (1961). *Badik Vabnay Som*. Bardhaman: Burdwan University.
10. Ranade, H. G. (1978). *The Katyayana Srauta Sutra*. Pune: Ranade Publication Series, Tilak Road, Pune-411002.
11. Śaḍguruśiṣya. (2006). *The Aitareya-Brāhmaṇa with the Vṛtti of Sukhapradā and Sāyaṇa's commentary*. New Delhi: Rashtriya Sanskrit Sansthan.
12. Satbalekar, P. S. (1989). *Bajasaneyi Madhyandin Shukla Yajurveda Samhita*. Pardi: G. Balshau Publishers.
13. Swami, S. H. (1990). *Shatpath - Brahmanam with vedartha prakash comentary*. Delhi: Nag Publishers.
14. Trivedi, P. R. (2016). *Rig-Veda Samhita*. Delhi: Chaukhamba Surbharati Prakashan.
15. Velankar, H. D. (1972). *RKSUKTASATI*. Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan, Kulapati K. M. Munshi Marg, Bombay-400007.
16. Whitney, W. (2000). *Atharvaveda-Smhitā: English translation of Sanskrit Verse and Bhāṣya of Sāyaṇācārya*. Delhi: Parimal Publications.